

УДК 347.921.4(477)

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Полюк Ю.І.

Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті досліджуються основні історичні етапи розвитку судової форми захисту за часів становлення та розвитку римської держави, що дає змогу сформулювати окремі знання про право на звернення до суду, як основної складової інституту захисту. Аналізуються окремі нормативні положення правових пам'яток римської держави, в якій вбачаються витоки формування права на звернення до суду. Досліджуються особливості прояву права на звернення до суду та його динамічний розвиток під час трансформації судової форми захисту. Вивчаються його складові частини, які у сукупності складають єдину систему права на звернення до суду. Визначається момент виникнення права на звернення до суду та момент його фактичної реалізації на кожному з етапів розвитку.

Ключові слова: інститут захисту, судова форма захисту, звернення до суду, право на звернення до суду, реалізація права на звернення до суду.

Постановка проблеми. Серед основоположних напрямків державної діяльності в умовах розвитку демократичного суспільства вагомим місцем посідає створення належної та ефективної національної системи судового захисту, оскільки судовий захист є найвищою гарантією забезпечення прав і свобод усякої заінтересованої особи. Саме в судових органах процес захисту цивільних прав та інтересів становить собою чітко регламентовану процесуальну форму, реалізація якої неможлива без реалізації в повному обсязі суб'єктивного права особи на звернення до суду. Дотримання процесуальної процедури права на

звернення до суду є гарантією доступу до правосуддя і надання можливості суб'єкту звернення отримати належний захист прав, свобод та інтересів, що порушуються, оспорується чи не визнаються іншими особами. Однак, як і будь-яка інша форма захисту, судова форма має свій самостійний історичний шлях самовизначення та еволюції, коріння якого сягає в далеке минуле та має багатотисячлітню історію формування та розвитку в межах історичних умов становлення конкретних держав. Тому дослідження цивільного судочинства вслід за створенням судів дає змогу сформулювати окремі знання про право на звернен-

ня до цих судів на цьому шляху. Тож, вбачається доцільним розглянути прояв права на звернення до суду в умовах історичного становлення судової форми захисту за часів стародавнього Риму, так як саме його правова культура відіграє неабияке науково-теоретичне і практичне значення для юриспруденції майже всього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з вдосконаленням судової форми захисту, завжди привертало до себе увагу. Однак досягти позитивного результату на цьому шляху можливо лише за умови врахування напрацьованого досвіду, що склався завдяки дослідженню основних історичних етапів розвитку судової форми захисту. Так, вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні визначений науковцями як вагомий та значимий і тому історичний аспект становлення та розвитку цивільного процесу був певною мірою висвітлений у працях вчених-юристів О. А. Підопригори, Є. О. Харитоновна, О. І. Харитоновної, Є. М. Орача, Д. В. Дождьова, І. Б. Новицького, І. С. Перетерського, В. В. Струве, В. П. Глиняного, С. А. Агафонова, Ю. А. Задорожного та ін., що дає змогу досліджувати початковий прояв права на звернення до суду та його подальший динамічний розвиток.

Метою статті є поступове та ґрунтовне дослідження основних історичних етапів розвитку судової форми захисту за часів становлення та розвитку римської держави. Дослідження особливостей прояву права на звернення до суду та його динамічний розвиток під час трансформації судової форми захисту.

Для досягнення встановленої мети були поставлені такі завдання:

- дослідити історичний розвиток судової форми захисту;
- проаналізувати окремі нормативні положення правових пам'яток римської держави, в який вбачаються витоки формування права на звернення до суду;
- створити уявлення про право на звернення до суду;
- визначити момент його зародження та розвитку;
- визначити його складові частини та поєднати їх у єдину систему;
- визначити момент звернення до суду за захистом;
- проаналізувати та встановити аспекти реалізації права на судовий захист;
- визначити на якому етапі цивільного процесу право на звернення до суду можливо вважати реалізованим.

Виклад основного матеріалу. Ідеї римського права покладені в основу сучасних теорій багатьох галузей права. Особливої уваги привертає цивільний процес, про окреме існування якого не говориться, однак зі створенням судової форми захисту невід'ємно поєднується з цивільним правом, встановлюючи інститут судового захисту населення.

Так, з прийняттям першого писаного закону, що тривалий час слугував підґрунтям правової системи стародавньої римської держави, зумовлюється зародження первинної судової форми захисту, в межах якої з'являються перші риси права на звернення до суду. Оперування таким

терміном як «судомовлення», котре закріплюється у нормах таблиці I Законів XII таблиць [1, с. 242], свідчить про існування суду і судового процесу, що дає змогу визначити цей факт як підґрунтя для існування права на звернення до судового органу з метою отримання судового захисту.

Найдавнішою формою судочинства в римському праві є легісакційний процес – процес, який розпочинався та здійснювався відповідно до форми звернення, що встановлена законним позовом (*legis actiones*). Як зазначав Є. О. Харитонов: «...позов (*actio*) – це право домагатися через суд через суд того, що тобі належить» [1, с. 202]. І це дійсно так, оскільки вчинення позову передбачало собою цілу систему процесуальних дій і вимагали від позивача активної процесуальної поведінки. Так, у п. 12 IV книги Інституцій Гая зазначено, що за законні позови пред'являються у п'яти формах [2, с. 104]. Досліджуючи законні позови, Чезаре Санфіліппо стверджував, що тільки три з них відповідають функціям сучасного «судового процесу», адже мають на меті вставлення оспорюемого права та подальше за судження сторони що прогнала.

За часів існування легісакційного процесу передумовами виникнення права на звернення до суду є:

- існування норми матеріального права що підлягає судовому захисту, з якою закон пов'язує належність певного права;
 - бажання особи захистити своє суб'єктивне право у судовому порядку;
 - визначення способів юридичних дій за допомогою вчинення одного з трьох типів законних позовів (*legis actiones*), що передбачали порушення судового процесу.
- За наявності усіх вищезазначених передумов у особи виникає і теоретично існує право на звернення до суду, але для фактичного його прояву наявність одних передумов недостатньо. Таке право потребує реалізації і вимагає від особи активних дій та виконання певних умов, які є необхідними для порушення першої стадії легісакційного процесу *in iure* (в магістраті), серед яких:
- повна юридична правоздатність та дієздатність особи;

Право на звернення до суду у ці часи було суттєво обмеженим за колом осіб, оскільки римський закон визнавав суб'єктами права лише вільних осіб, які мали повну юридичну правоздатність та при цьому вважалися самостійними в своїх діях. Що ж стосується правоздатності, то вона містила в собі три *status personae* (стан особи) в сукупності, що вимагали від особи: бути вільною (*ius libertatis*); перебувати у певному відношенні із станом громадянства (*ius civitatis*) – правом квіритським були спроможні користуватися римські громадяни (*cives Romani*) та наближеним до нього латинські громадяни (*latini*), оскільки Рим визнавав їх юридичне становище наближеним до того, яким володіли *cives Romani*; перебування особи у сімейному статусі (*ius familiare*).

Однак, якщо ж говорити про порушення цивільної справи в межах судової форми захисту слід відзначити, що однієї правоздатності замало. Необхідною складовою цивільної процесуальної спроможності особи є повна дієздатність (*sui iuris*). За римським правом її набувають лише чо-

ловіки, які по досягненню законодавчо встановленого віку, вийшли з-під опіки голови родини.

Таким чином, закладаються перші уявлення про правоздатність та дієздатність фізичної особи як однієї з умов реалізації права на звернення до суду. З наведеного можливо дійти висновку, що реалізувати право на звернення до суду міг тільки чоловік, якому належав статус голови родини або який за законом визнавався повністю дієздатним та мав римське громадянство або прирівняне до нього латинське.

- звернення позивача до претора зі своїм позовом у спеціально відведений судовий день;

Ще одного обмеження зазнає право на звернення до суду, але вже за часом та за місцем дії, оскільки судовий розгляд проводився в чітко встановленні за календарем «судові дні».

- особиста присутність позивача;

В часи старого судочинства пред'являти позови від імені третьої особи не дозволялося, відповідно до п. 82 Книги IV Інституцій Гая [3, с. 117]. Таким чином, у цей період фактично виключена можливість процесуального представництва та встановлюється обов'язок сторін виступати у процесі особисто.

- забезпечення позивачем особистої присутності відповідача;

За римським законодавством судовий процес розпочинався тільки за умови присутності двох сторін як позивача, так і відповідача (Закон XII таблиць I. 1, 3) [2, с. 4]. Оскільки ухилення відповідача від участі у судовому процесі паралізували саму можливість процесу, то законодавець покладає на позивача обов'язок забезпечити особисту присутність відповідача в суді. Зазначене дає можливість визначити присутність відповідача як умову реалізації права на звернення до суду, при виконанні якої позивач стає на крок ближчий до отримання судового захисту. Можливо припустити, що коли відповідач займав високе становище у суспільстві, шлях виконання позивачем цієї умови значно ускладнювався.

- присутність свідків;

Іще однією умовою, за відсутності якої стадія *in iure* не починалась, було запрошення свідків. Претор вислуховував сторони тільки у присутності спеціально запрошених свідків, які засвідчували всі дії що відбувалися в межах цієї стадії та засвідчували спір – *litis contestation* – чим і завершується перша стадія.

- суворе дотримання форми звернення, яка передбачена в межах обраного *legis actionis*;

Процесуальним засобом звернення позивача до суду є вчинення законного позову з суворим дотриманням його форми звернення. Виникають значні труднощі при реалізації права на звернення до суду, оскільки саму форму звертання слід було знати, а враховуючи те що тривалий час вона зберігалася понтифікати у суворій таємниці та отримувалась за кошти, мало хто був з нею знайомий через неспроможність сплатити гроші понтифіку. Про те, ухилення від форми були недопустимими і призводили до втрати права на позов, саме через формалізм запам'ятати її було досить складно.

- представлення позивачем спірної речі повністю або її частини до претора;

- внесення позивачем визначеної суми застави.

Внесення суми застави була обов'язковою до початку судочинства. Враховуючи те, що ця сума могла бути досить великою (*Inst. IV, 14*), реалізація права на звернення до суду та сам судовий захист для незаможних верств населення стає недосяжним.

Характерними рисами цього процесу були: суворість, формалізм, складність як процедури звернення так і захисту. В межах першої стадії *in iure*, при наявності передумов, запускається процесуальний механізм реалізації суб'єктивного права на звернення до суду та при виконанні всіх без виключень умов його реалізації можливо перейти до розгляду справи судом по суті в межах другої стадії *in iudicio* (в суді). Початок другої стадії процесу свідчить про те, що право на звернення до суду є реалізованим та дає позивачеві змогу продовжувати процес та отримати судовий захист. Однак попри все таке право залишається суттєво обмеженим, обтяженим складними та формалізованими процедурами та взагалі є недоступним для переважної більшості населення. Від так право на звернення до суду стає не правом особи, а особистим привілеєм платоспроможного римського громадянина.

З плином часу стрімко розвивається економіка та змінюються соціальні умови, у зв'язку з чим виникає необхідність відповідного правового регулювання та потреба у більш ефективному вирішенні майнових спорів. Відбувається розвиток судової форми захисту – легісакційний процес поступово змінюється формулярним. В межах цього процесу відбувається стрімкий розвиток права на звернення до суду одночасно зі спрощенням процедури його реалізації:

- до числа суб'єктів права на звернення до суду входять переїзники;

Право на позов претор виводить не з наявності правової норми, як це було раніше, а виходячи зі власного розуміння принципу справедливості, надаючи судовий захист новим відносинам, які раніше судовому захисту не підлягали.

- звільнення від форми звернення, встановленої легісакційним процесом, шляхом вільного викладу позивних вимог претору;

Вислухавши вимоги та пояснення сторін, які викладались ними у довільній формі, претор конкретизував їх у формулі та сам формулював юридичний зміст позову. Преторська формула являла собою письмовий документ, в якому закріплювався позов. Такий документ Глинаний В. П. визначає як формула-вказівка, оскільки могла містити прямий наказ вчинити так, а не інакше, і суддя неухильно дотримувався отриманої інструкції [5, с. 209]. Видання претором формули засвідчувала реалізацію права на звернення до суду в повному обсязі.

- впровадження інституту процесуального представництва, який виключає фактичну присутність позивача;

Досліджуючи інститут представництва у Стародавньому Римі Северова Є. С. виділяє його фактичну та юридичну потребу. Фактична потреба у представництві зумовлюється потребою правоздатних осіб, які не могли самостійно здійснювати права та обов'язки, наприклад черзі їх відсутності, забезпечити захист власних інтересів. Юридична потреба у представництві виникає

у зв'язку з необхідністю заповнити недостатню правосуб'єктність тих чи інших осіб [4, с. 284]. Введення інституту процесуального представництва стає революційним етапом у розвитку як права на судовий захист так і права на звернення до суду, стаючи інструментом реалізації останнього.

• забезпечення явки відповідача позивачем значно полегшується, встановленням державних санкцій.

Якщо відповідач не з'являвся до суду він визнавався таким, що не поважає суд чи таким, що відмовляється сприяти процесу. Тому едиктом претора встановлювалися певні покарання [2, с. 101].

Від тепер таким правом володіють усі, без виключень, вільні люди (римляни, литини та перетрини) не залежно від обсягу їх дієздатності.

Наступним етапом розвитку судової форми захисту можна визначити перехід до екстраординарного процесу, в якому запроваджуються нові складові елементи та інституту сучасного цивільного судочинства:

• відсутність поділ розгляду справи на стадії;

Запровадження єдиної стадії розгляду справи, зумовлює швидке вирішення спірних правовідносин та формує в свідомості суспільства уявлення про легке та доступне звернення до суду.

• запроваджується письмова фіксація судового процесу в протоколі судової установи;

• введення процедури офіційного виклику відповідача до суду;

Із введенням процедури офіційного виклику відповідача до суду тягар забезпечення явки відповідача переходить до повноважень адміністративних органів. Таким чином така умова реалізації права на звернення до суду як забезпечення позивачем особистої присутності відповідача перестає існувати.

• поява інституту заочного розгляду справи.

З призначенням справи до заочного розгляду право особи на звернення до суду можна вважати реалізованим в повному обсязі.

• запровадження інституту апеляційного оскарження судового рішення;

Введення принципу інстанційного поділу судової влади дає змогу говорити про формування структури права на звернення до суду, про зародження нових умов реалізації права на звернення до суду в межах апеляційної інстанції.

Аналізуючи розвиток римського права, а особливо його процесуальну сторону, можна відзначити, що складалася вона переважно в обстановці гострої соціальної боротьби, у якій приходилося від багато чого відмовлятися, зберігаючи найкраще. В результаті чого з'являється неперевершений за своєю правовою природою цивільний процес, головною метою якого є ефективний та якісний судовий захист прав та інтересів усякої вільної заінтересованої особи, спрощення процедури звернення до суду має на меті забезпечення реального судового захисту. Разом з тим право на звернення до суду зароджується з моменту створення судової установи і характеризується певними передумовами та умовами, наявність і виконання яких вимагають від суб'єкта звернення активних процесуальних дій, які в сукупності становлять процедуру його реалізації.

Висновки і пропозиції. Римське право в силу своєї історичної долі стає синтезом усієї юридичної творчості античного світу, створюючи фундамент для правового розвитку нових народів. Зазначене дає змогу ще раз переконатися, що саме за часів існування стародавнього Риму процесуальне законодавство дістає неперевершених висот розвитку і згодом через рецепцію римського права сприятливо впливає на процес історичного розвитку українського інституту захисту суб'єктивних права зі збереженням його національних особливостей. Знання, набуті в межах цього дослідження, формують основу для подальшого вивчення права на звернення до суду як окремої правової категорії, але вже на територіях сучасної України.

Список літератури:

1. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посіб. для підгот., до іспит / Є. О Харитонов. – Харків: Одісей, 2013. – 352 с.
2. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учебник / Ч. Санфилиппо – Москва: БЕК, 2002. – 400 с.
3. Гай. Институции / под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. – Москва: Юристъ, 1997. – 368 с.
4. Северова Е. С. Институт представительства у Стародавньому Римі / Е. С. Северова // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 283-285.
5. Глиняний В. П. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ: Істина, 2009. – 768 с.

Полук Ю.И.

Национальный университет «Одесская юридическая академия»

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАВА НА ОБРАЩЕНИЕ В СУД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РИМСКОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

Аннотация

В статье исследуются основные исторические этапы развития судебной формы защиты во времена становления и развития римского государства, что позволяет сформировать отдельные знания о праве на обращение в суд, как основной составляющей института защиты. Анализируются отдельные нормативные положения правовых достояний римского государства, в которых прослеживаются истоки формирования права на обращение в суд. Исследуются особенности проявления права на обращение в суд и его динамичное развитие во время трансформации судебной формы защиты. Изучаются его составные части, которые в совокупности составляют единую систему права на обращение в суд. Определяется момент возникновения права на обращение в суд и момент его фактической реализации на каждом из этапов его развития.

Ключевые слова: институт защиты, судебная форма защиты, обращение в суд, право на обращение в суд, реализация права на обращение в суд.

Poliuk Y.I.

National University «Odessa Academy of Law»

HISTORICAL-LEGAL ASPECT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE 'RIGHT TO APPLY TO COURT' THROUGH THE SCOPE OF THE ROMAN PRIVATE LAW

Summary

In the article there have been considered the main historical stages of the development of the judicial form of protection in the time of the establishment and development of the Roman state, which has enabled the separate knowledge of the right to apply to the court as the main component of the institution of protection. In the article there have been analyzed separate normative provisions of the legal monuments of the Roman state, which reflect the origins of the formation of the right to apply to the court. There have been observed different peculiarities of the reflection of the right to apply to the court and its dynamic development during the transformation of the judicial protection. There have been examined its constituent parts, which collectively constitute a unified system of the right to apply to the court. There has also been determined the time of the emergence of the right to apply to a court and the moment of its actual application at each stage of its development.

Keywords: Institute of protection, judicial defense form, claiming to court, the right to appeal to the court, the execution of the right to appeal to court.